

ԽՈՍՔԻ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱԶՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳՎՈՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-1923 ԹԹ.*

ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՅԱՆ

Հայաստանի Առաջին հանրապետության օրոք իրավական տեսակետից գրաքննություն չկար: Մամուլի նկատմամբ փաստացի պետական վերահսկողություն և մասնակի հետգրաքննություն էր իրականացվում: Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվում էին խոսքի և մամուլի ազատության մասին Համառուսաստանյան ժամանակավոր կառավարության որոշումները:

Խորհրդային Հայաստանում խոսքի և մամուլի ազատությունն առերևույթ ամրագրող առաջին իրավական նորմը Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարում 1922թ. փետրվարի 2-ին ընդունված ՀՍԽՀ անդրանիկ սահմանադրությունն է, մինչ այդ հանրապետությունում կիրառվում էին ՌՍԴԽՀ իրավական ակտերը: 1922թ. հուլիսի 22-ին ընդունված ՀՍԽՀ քրեական օրենսգրքի դրույթները հանրապետությունում փաստացի բացառում էր որևէ այլակարծություն: Խոսքի ազատության սովորական դրսևորումների համար սահմանվում էին քրեական տարբեր պատիժներ՝ խորհրդային քաղաքացուն մատուցելով միմիայն տեղեկատվության թույլատրելի չափաբաժին:

Բանալի բառեր – Խորհրդային Հայաստան, մամուլ, խոսքի ազատություն, իշխանություն, քաղաքացի, որոշում, դեկրետ:

Հայաստանի Հանրապետության գոյության երկուսուկես տարիներին (1918-1920 թթ.) խոսքի և մամուլի ազատությունը կանոնակարգող օրենքներ չեն ընդունվել, չնայած մի քանի անգամ խնդիրը բարձրացվել է: Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվում էին խոսքի և մամուլի ազատության մասին Համառուսաստանյան ժամանակավոր կառավարության որոշումները: Արխիվային փաստաթղթերի, հուշագրությունների ու մամուլի համալիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ օրոք մամուլում հրատարակվող տեղեկատվության և խոսքի ազատության սահմանափակմանն ուղղված քայլեր էր իրականացնում ներքին գործերի նախարարությունը, երբեմն նաև կառավարող Հ. Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: Մամուլում տպագրված նյութերը «խնդիրներ են առաջացրել» երկու դեպքում. ա) երբ պետական կամ ռազմական գաղտնիք են բացահայտել, բ) քաղաքական տեսակետից անցանկալի են եղել

* Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 16YR-6A057 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

« Իշխանությունների կամ Անտանտի ներկայացուցիչների համար: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Առաջին հանրապետության օրոք իրավական տեսակետից գրաքննություն չկար: Մամուլի նկատմամբ փաստացի պետական վերահսկողություն և մասնակի հետգրաքննություն էին իրականացվում¹:

Արտաքին միջամտության և նախկին կառավարության հրաժարականի արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային վարչակարգ: Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) իշխանություններն իրենց ձեռնարկումներում առաջնորդվում էին պետության բոլոր ոլորտներում միակուսակցական համակարգ հաստատելու բոլշևիկյան գործելաոճով, որը հաջողությամբ գործում էր Խորհրդային Ռուսաստանում:

Հայաստանի խորհրդայնացումն ամրագրող երկու փաստաթղթերում (Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի՝ 1920թ. նոյեմբերի 29-ի հռչակագիրը և 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիրը) որևէ դրույթ չկար նորաստեղծ պետությունում խոսքի, մամուլի, միջոցառումների և այլ քաղաքացիական ազատությունների մասին²: Պետության ղեկավարումը ստանձնելու պահին Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը (1920թ. դեկտեմբեր) կամ հետագայում՝ 1921թ. մայիսին, ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը հայտագրեր չեն հրապարակել իրենց ղեկավարած կառավարությունների գործունեության սկզբունքների մասին: Ասվածը վերաբերում է նաև ժողկոմխորհի նախագահի պաշտոնում Ա. Մյասնիկյանին փոխարինած Սարգիս Լուկաշինին:

1920թ. դեկտեմբերի 21-ին Հայաստանի հեղկոմի ընդունած դեկրետի համաձայն՝ Հանրապետության տարածքում դադարեցին գործել Ռուսական կայսրության օրենքները՝ Համառուսաստանյան ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան սեյմի, ՀՀ խորհրդարանի ու կառավարության կատա-

¹ Մանրամասն տե՛ս **Սուքիասյան Հ. Կ.**, Մամուլի պետական վերահսկողությունը և գրաքննությունը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, N 3, էջ 63-77, նույնի՝ Փաստաթղթեր մամուլի հանդեպ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության քաղաքականության մասին (1919-1920 թթ.), «Հայագիտության հարցեր», Երևան, 2016, N 2, էջ 139-151:

² ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I (1920 թ. նոյեմբերի 29 – 1921 թ. փետրվարի 18), Էջմիածին, 1921, էջ 1-5, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ՝ Գ. Ա. Գալոյանի և Վ. Ն. Ղազախեցյանի, Երևան, 2000, էջ 383, 384:

րած փոփոխություններով հանդերձ: Փոխարենը ՀՍԽՀ տարածքում գործող օրենքներ հայտարարվեցին Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ՌՍԴԽՀ) օրենքները՝ Հայիեղկոմի և այլ իրավասու իշխանությունների կողմից իրականացվող փոփոխություններով ու լրացումներով³: Այս հանգամանքով էր պայմանավորված նաև, որ Հայաստանի հեղկոմն ու այնուհետև ժողկոմխորհը մասնավորապես մամուլի մասին հատուկ դեկրետ չընդունեցին. հանրապետությունում կիրառվում էին ՌՍԴԽՀ իրավական ակտերը: Ասվածը, բնականաբար, վերաբերում է նաև գրաքննության ոլորտը կարգավորող օրենսդրությանը:

Միջանկյալ նշենք, որ խորհրդային իշխանության առաջին իրավական ակտերից մեկը ՌՍԴԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (ժողկոմխորհ) կողմից 1917թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունված «Մամուլի մասին» դեկրետն էր, որում արտացոլվեցին մամուլի ազատության մասին բոլշևիկների «ուրույն» պատկերացումները: Հայտարարվում էր, որ մինչև «բանվորագյուղացիական իշխանության» ամրապնդումը գաղափարական հզոր զենք հանդիսացող մամուլը վտանգավոր է թողնել «բուրժուազիայի» ձեռքում: Իսկ արդեն նոր կարգերի ամրապնդումից հետո մամուլի նկատմամբ վարչական հսկողությունը կդադարեցվի, և այն «լիակատար ազատություն կստանա»: Մինչ այդ փակվելու էին մամուլի այն միջոցները, որոնք. «1) բանվորական ու գյուղացիական կառավարությանը բացահայտորեն դիմադրելու կամ չհնազանդվելու կոչ են անում, 2) խռովություն են սերմանում՝ փաստերը բացահայտ զրպարտչորեն խեղաթյուրելու միջոցով, 3) բացահայտ հանցագործական, այսինքն՝ քրեականորեն պատժելի բնույթի արարքների կոչ են անում»: Մամուլի միջոցի հրատարակությունը ժամանակավոր կամ ընդմիջտ դադարեցվում էր ՌՍԴԽՀ ժողկոմխորհի որոշմամբ⁴: Նշված դեկրետը խորհրդային գրաքննության սկիզբն ազդարարող առաջին վավերագիրն է: Այդուհանդերձ, պետք է փաստել, որ այն իր ժամանակի առավել հանդուրժողական օրենսդրական ակտերից էր⁵: Հաշվի առնելով այս իրողությունը՝ նույնիսկ վառ երևակայության դեպքում ժամանակակիցների համար դժվար էր պատկերացնել, որ ցարական գրաքննու-

³ ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջ 25:

⁴ Պարտիական և սովետական մամուլի մասին, փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1955, էջ 235, 236:

⁵ **Հակոբյան Ա. Մ.**, Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, էջ 83:

թյան մոլի քննադատ բոլշևիկներն իշխանությունը նվաճելուց հետո գրաքննական առավել «կատարյալ» համակարգ կստեղծեն:

«Մամուլի մասին» ՌՍԴԽՀ դեկրետին հաջորդեցին նոր դեկրետներ ու որոշումներ, որոնք Խորհրդային Ռուսաստանում գրաքննության կենտրոնացված համակարգ ստեղծելու հիմք հանդիսացան: Օրինակ՝ 1917թ. նոյեմբերի 8-ին ՌՍԴԽՀ ժողկոմխորհի հրապարակած դեկրետի համաձայն՝ պարբերական մամուլում, պաստառներում և տպագրության այլ տեսակներում հայտարարությունների, գովազդների տեղադրումը հայտարարվեց պետական մենաշնորհ⁶: Իսկ 1918թ. հունվարի 18-ին հրապարակված «Մամուլի հեղափոխական տրիբունալի մասին» դեկրետով հակահեղափոխական ուժերի դեմ պայքարող հեղափոխական տրիբունալին կից հիմնվեց Մամուլի հեղափոխական տրիբունալ՝ բաղկացած երեք անձից: Տրիբունալի իրավասության ներքո էին «ժողովրդի դեմ մամուլն օգտագործելու միջոցով կատարվող հանցագործություններն ու զանցանքները»: Նրա վճիռները վերջնական էին և բողոքարկման ենթակա չէին: Տրիբունալն իրավասու էր դրամական տուգանք սահմանելու, ժամանակավորապես կամ ընդմիջտ դադարեցնելու մամուլի միջոցի հրատարակությունը, բռնագրավելու և պետականացնելու տպարանի կամ պարբերականի հրատարակչության ունեցվածքը, մեղադրյալներին ազատազրկման դատապարտելու, վտարելու ՌՍԴԽՀ-ից կամ զրկելու քաղաքացիական իրավունքներից⁷: Ի վերջո, «գրաքննության բոլոր ձևերը միավորելու նպատակով» ՌՍԴԽՀ ժողկոմխորհի՝ 1922թ. հունիսի 6-ի դեկրետով կազմավորվեց գլավլիտը:

Ի դեպ, նշենք, որ նույնիսկ 1922թ. հունվարի 26-29-ը կայացած ՀԿ(Բ)Կ առաջին համագումարում ընթերցված զեկուցումներում անդրադարձ չկար խոսքի ազատության, մամուլի, արվեստի ու գրականության ասպարեզում որդեգրվելիք քաղաքականությանը⁸: Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարի բացման օրը՝ 1922թ. հունվարի 30-ին, ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի հաշվետվությունը ներկայացնելիս մամուլի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության առնչությամբ Ա. Մյաննիկյանը նշեց, որ որոշ խմբակցությունների ազատություն են տվել, և բերեց «Մշակ Հայաստանի» թերթի օրինակը, որը,

⁶ http://www.lawmix.ru/docs_cccp/8324 (այցելությունը՝ 14.12.2015թ.):

⁷ Պարտիական և սովետական մամուլի մասին, փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 238-240:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 2, գ. 1:

սակայն, «չկարողացավ մրցել մեր իդեաների հետ, քոչեց այստեղից Թիֆլիս»՝ շեշտեց ՀՄԽՀ ղեկավարը: Նա այնուհետև հայտարարեց. «Քանի որ դաշնակաները կմնան հյու սպասավոր եվրոպական բուրժուազիային, մենք նրանց չենք կարող տալ ազատություն, որովհետև նրանք քար ու քանդ կանեն մեր երկիրը, իսկ այդ բանը չի ուզում հայ աշխատավորությունը»⁹: Այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարը բացեիբաց հայտարարում էր, որ հանրապետությունում բացառվում էր ընդդիմադիր ուղղվածությամբ պարբերականների տպագրությունը: Ուստի, նման թերթեր չիրատարակվեցին, չնայած այդպիսի մի քանի փորձ եղել է:

Խորհրդային Հայաստանում խոսքի և մամուլի ազատությունն ամրագրող առաջին իրավական նորմը Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարում 1922թ. փետրվարի 2-ին ընդունված ՀՄԽՀ անդրանիկ սահմանադրությունն էր: Վերջինի 6-րդ հոդվածի համաձայն՝ «աշխատավորների քաղաքացիական դաստիարակության, մտավոր-բարոյական ազատագրության և դասակարգային կազմակերպության նպատակով» ոչ միայն հռչակվում էր խոսքի ազատության և մամուլի անկախության մասին, այլև հստակ արձանագրվում էր, որ դա ապահովվելու նպատակով պետությունը «ՀՄԽՀ աշխատավորներին» տրամադրում է «նյութական, տեխնիկական և այլ ամեն տեսակ միջոցներ»: Հայտարարվում էր նաև «աշխատավորների» ժողովների, միտինգների ու ցույցերի ազատության և նույնիսկ դրանց կազմակերպմանը պետության օժանդակության մասին¹⁰: Սակայն այս ամենը միայն թղթի վրա: Իրական կյանքում գործում էր հակառակ սկզբունքը. արգելված էր իշխող կոմունիստական գաղափարախոսության սահմանափակ շրջանակներից դուրս գնալ: Չեղվող յուրաքանչյուր քայլ:

Ուշադրություն դարձնենք նաև այն հանգամանքին, որ սահմանադրությունը կոչված էր ապահովելու միայն «ՀՄԽՀ աշխատավորների», այլ ոչ թե բոլոր քաղաքացիների (այդ թվում՝ «բուրժուաների», հոգևորականների, ընդհանրապես «շահագործող դասակարգի» ներկայացուցիչների) իրավունքները: Վերջինները խորհրդային երկրում օրենքից դուրս էին հայտարարված: Պատահական չէ, որ Խորհուրդների համագումարի վերը հիշատակված հունվարի 30-ի նիստում Ա. Մյասնիկյանն անդրադարձավ նաև ՀՄԽՀ-ում ոչ կոմունիստ-

⁹ ՀՄԽՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը, Երևան, 1922, էջ 16:

¹⁰ ՀՄԽՀ Սահմանադրություն, «ՀՄԽՀ ղեկրետների և որոշումների հավաքածու», Երևան, 1922, N 8, էջ 58, 59:

ների հալածանքների, բանտարկությունների մասին արտասահմանյան թերթերի հաղորդումներին: Շեշտելով, որ բացարձակ ազատություն որևէ տեղ չկա, նա նշեց. «Բացարձակ ազատություն միայն իրենց հալալ աշխատանքով ապրողների համար կա: Այն մարդիկ, որոնք դեմ կերթան մեծամասնության շահերին, նրանք կկրեն անշուշտ իրենց ամենամեծ պատիժը»¹¹: Փաստորեն Խորհրդային Հայաստանի առաջնորդը բացահայտ դատապարտում էր այլակարծությունը և կոմունիստականից տարբեր քաղաքական հայացքներ ունեցողներին: Այլակարծություն չհանդուրժող Խորհրդային համակարգը լավագույն փորձարկումն էր անցել Խորհրդային Ռուսաստանում:

Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեի 22-ի նիստում ընդունված ՀՍԽՀ քրեական օրենսգրքի 72-րդ հոդվածի համաձայն՝ «հակահեղափոխական բնույթ ունեցող ագիտացիոն գրականություն» պատրաստելն ու տարածելը պատժվում էին ազատազրկմամբ մեկ տարուց ոչ պակաս ժամանակով: Իսկ 73-րդ հոդվածում ազդարարվում էր, որ «հակահեղափոխական նպատակներով» կեղծ լուրեր կամ չստուգված տեղեկություններ հնարելն ու տարածելը, որը կարող էր անվստահություն, խուճապ առաջացնել կամ վարկաբեկել իշխանություններին, պատժվում էր ազատազրկմամբ վեց ամսից ոչ պակաս ժամանակով: Իսկ այդ գործողությունների «հակահեղափոխական բնույթը» չապացուցվելու դեպքում պատիժը կարող էր նվազել մինչև երեք ամիս պարտադիր աշխատանքների¹²:

Փաստորեն ցարական գրաքննությունն իր առավել կատարելագործված դրսևորումը պետք է ստանար արդեն Խորհրդային իշխանությունների օրոք: Հայաստանի ՌՍԴԽՀ ժողկոմխորհի՝ 1917թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունված «Մամուլի մասին» դեկրետը լիովին արտացոլեց, ինչպես և հարկ եղածի պես քողարկեց մամուլի ազատության մասին բոլշևիկների պատկերացումները: Հետագայում դրան հաջորդած նորանոր դեկրետներով և որոշումներով Խորհրդային Ռուսաստանում ամրապնդվեցին Խորհրդային գրաքննության հսկա շրջափունկները, որ տարածվելով մյուս Խորհրդային հանրապետություններ, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստան, բացառում էին որևէ այլակարծություն, ազատ խոսքի սովորական դրսևորումների համար սահմանում քրեա-

¹¹ ՀՍԽՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը, էջ 16:

¹² ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1922, N 21, էջ 17, 18:

կան տարբեր պատիժներ՝ խորհրդային քաղաքացուն մատուցելով միմիայն տեղեկատվության թույլատրելի չափաբաժին:

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СВОБОДЫ СЛОВА И ПЕЧАТИ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1920-1923 ГГ.

АМО СУКИАСЯН

При Первой армянской республике с правовой точки зрения цензуры не было. Осуществлялся фактический государственный контроль и частичная последующая цензура печати. В Республике Армения применялись постановления Всероссийского временного правительства о свободе печати и слова.

В Советской Армении первой юридической нормой о свободе слова и печати была Конституция АрмССР, принятая первым всероссийским съездом Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 2-го февраля 1922 г. До этого в республике применялись правовые акты РСФСР. 22-го июля 1922 г. принятие положений Уголовного кодекса АрмССР фактически исключило в республике какое-либо инакомыслие. За обычные проявления свободы слова устанавливались разные уголовные наказания преподнося советскому гражданину только разрешенную порцию информации.

Ключевые слова – Советская Армения, пресса, свобода слова, власть, гражданин, решение, декрет.

LEGAL REGULATION OF SPEECH AND PRESS FREEDOM IN THE SOVIET ARMENIA IN 1920-1923

HAMO SUKIAYAN

There was no censorship In the first Republic of Armenia from the legal point of view. In fact, the state exerted control over the press and partial revocation was carried out. The resolutions of the All-Russian temporary Government concerning the freedom of speech and press were applied in the Republic of Armenia.

The first legal norm supposedly providing a freedom of speech and press in the Soviet Armenia was the first SSRA Constitution adopted on February 2, 1922 in the first congress of the Deputy Councils of Workers, Villagers and men of Red

army of Armenia. Prior to the Socialist Soviet Republic of Armenia the legal acts of the Soviet Russia were applied.

The provisions of the Armenian Criminal Code of the Socialist Soviet Republic of Armenia, adopted on July 22, 1922, actually denied any kind of dissenting opinions to anybody in the republic. In fact, for conventional manifestations of freedom of speech, different penalties were imposed. Soviet citizens had access to only very limited amount of information.

Key words – Soviet Armenia, press, freedom of speech, power, citizen, decision, decret.